

**İBN CÂMÎ' (ö. 808)
KUREYŞLİ MEŞHUR MUĞANNÎ VE BESTEKÂR**

Ahmet Hakkı Turabi*

**IBN JAMEE' (d. 803 AD): A FAMOUS COMPOSER AND SINGER
OF QURAIŞH**

Islamic Music emerged in the ninth century AD as an independent scientific discipline and it rapidly found successful performers with a rich repertoire. Ibn Jamee whom this paper examines was certainly one of the eminent figures of Islamic music of the time. He was, however, an interesting figure in that he was, on the one hand, from a noble tribe of Quraish and a jurist of Islamic law, but on the other hand he was and addict of alcohol and he dressed himself in a strange way. He was, however, one of the prominent and well-known composers of his time. He was also a perfect singer with a very clear voice. He was the founder of romanticist school in Islamic music and his followers kept this school alive. He was then in great competition with Ibrahim al-Mawsili who was a staunch defender of the classical school. This paper, along with Ibn Jamee's biography and music, discovers the structure of music of the time.

Keywords: Ibn Jamee, Ibrahim al-Mawsili, Quraish.

Anahtar Kelimeler: İbn Câmî', İbrahim el-Mevsîlî, Kureyş.

Özet

Miladi IX. yüzyıl, İslam medeniyetinde mûsikînin bir ilim dalı olarak teşekkül ettiği, icra anlamında bir çok değerli mûsikîşinâsın yetiştiği ve zengin bir repertuarın ortaya çıktığı bir dönemdir. Makalemize konu olan muğannî¹ İbn Câmî' ise hiç şüphesiz bu yüzyılın en renkli mûsikî simalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir Kureyşli olarak soyunun asâleti, fakih (İslam hukukçusu) oluşu, farklı giyimi ve duruşu, içkiye düşkünlüğü, köpek eğitimi ve ticaretiyle uğraşısı gibi birbirinden oldukça

* Marmara Ün. İlahiyat Fak. Türk Din Mûsikîsi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Dr.

¹ "Muğannî"; nağmeli ve çeşitli sesle okuyan, tegannî eden, şarkı söyleyen, şarkıcı anlamlarına gelmektedir.

farklı ve tezat olan işlerle iştigal etmesi, onu farklı bir kişilik haline getirmiştir. Bununla beraber İbn Câmî, dönemin en güçlü birkaç bestekârından biridir. Aynı zamanda dinleyenleri hayrette bırakacak kadar güçlü, tatlı ve yanık bir sese sahiptir. Besteleriyle "romantik ekol"ün kuruculuğunu yapmış ve öğrencileri bu ekolü devam ettirmişlerdir. Bu meyanda onun hayatı, "klâsik ekol"ün savunucusu İbrahim el-Mevsilî (ö. 804) ile tatlı bir rekabet içerisinde geçmiştir. İbn Câmî'nin biyografisi ve mûsikisini konu alan makalemizde, onun etrafında gelişen olayları da aktararak dönemin mûsikî yapısıyla ilgili bilgiler vermeyi amaçladık.

Doğumu, Ailesi ve Yetiştirilmesi

Tam adı; İsmail b. Câmî' b. İsmail b. Abdullah b. el-Muttalib b. Ebî Vedâ'a b. Dubeyrâ [b. Suayd] b. Sa'd b. Sehm [b. Amr] b. Hüsays b. Ka'b b. Lüeyy b. Gâlib'dir; künyesi "Ebü'l-Kâsım"dır.²

İbn Câmî' Kureyş'in önemli kollarından biri olan Sehm kabilesine mensup biri olarak Mekke'de doğdu. Kaynaklar doğum tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemişlerdir.³

Büyük dedesi Ebû Vedâ'a Bedir savaşında müslümanların elinde esir kalmıştı. Daha sonra oğlu Muttalip -fidyesini ödeyerek- onu kurtardı. Muttalip, dosdoğru ve güvenilir biriydi; sonradan müslüman oldu ve Hz. Peygamber'den hadis rivâyet etti. İbn Câmî, diğer müzisyen akrabalarından, soyunun asâleti ve kanında aceklik olmaması açılarından farklıdır.⁴

İbn Câmî, asil bir aile içinde yetişti. Kabilesinin diğer fertleri gibi o da gelecek için hazırlandı.⁵ Bununla birlikte, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'den başka bir kaynaktan zikredilmeyen bir rivâyete göre o nesebini bilmiyordu. Bu rivâyete göre Hârûnürreşîd (170-193/786-809) bir gün İbn Câmî'ye nesebini sordu. O da bilmediğini söyleyerek İbrâhim el-Mevsilî'ye (ö. 803-4) sorulmasını istedi. İbrâhim'in onun nesebini söylemesi üzerine Hârûnürreşîd "Yazık! olsun yaşlı adam! Kureyşli olduğun halde nesebini bilmiyorsun, üstelik bir acele [yabancıya] soruyorsun" diyerek onu ayıpladı.⁶

İbn Câmî küçük yaşlarda babasını kaybetti. Babasının vefatından sonra yine Sehm kabilesinden olan annesi, asıl adı Abdullah b. Vehhâb olan meşhur mûsikîşinas ve muğanni Seyyât⁷ ile evlendi.⁸ Bu durum İbn Câmî'nin

² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, nşr Abdülemir Ali Mühenna-Semîr Yusuf Cabir, Beyrut 1995, VI, 304-305.

³ Sâlih el-Mehdî, *el-Mûsîka'l-Arabîyye*, Tunus 1979, s. 48.

⁴ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 305; Ahmed el-Cündî, *Min Târîhi'l-Ginâ İnde'l-Arab*, Dimaşk 1988, s. 96.

⁵ Sâmi Hâfız, *Târîhu'l-Mûsîka*, Dimaşk ts., s. 70.

⁶ *el-Eğânî*, VI, 306.

⁷ Ebû Vehb Seyyât el-Mekkî, 739-785 yılları arasında yaşamış ünlü şarkıcı ve bestekâr. Musullu İbrâhim'in hocası ve Abbâsî sarayının müzisyenidir. Bilhassa klâsik ekolün üstadıdır. Hakkında bilgi için bk. Simon Corci, *el-Mûsîka'l-Arabîyye*, trc. Cemal Hayyat, Bağdat 1989, s. 31-2; Jules Rouanet, *el-Mûsîka'l-Arabîyye*, trc. İskender Şelfûn, Dimaşk 1927, s. 100.

bundan sonraki hayatını büyük ölçüde etkileyecektir. Zira Seyyât'ın onların hayâtına girmesiyle İbn Câmi' için mûsikî kapıları da açılmıştır.

İbn Câmi', ilk mûsikî derslerini üvey babası Seyyât ve Yahya el-Mekkî'den⁹ aldı. Yahya, Arab mûsikîsinde "Klâsik Hicaz Ekolü"nü temsil etmekteydi. İbn Câmi'nin sıra arkadaşları ise İbrâhim el-Mevsilî ve Fülejh b. Ebi'l-Avrâ¹⁰ idi.¹¹

İbn Câmi' fiziksel olarak oldukça yakışıklı bir insandı. Uzun, garib bir kukuleta üzerine siyah sarık sarardı ve fukaha (İslâm hukukçuları) gibi giyinir, "merîsi" cinsi bir eşeğe binerdi. Yapısı ve giyimi itibariyle insanlar arasında büyük saygı ve hayranlık uyandırır.¹²

İbn Câmi' küçük yaşlarından itibaren dindarlığı, takvâsı ve zühdüyle meşhur olmuştur. Çokça namaz kılar, teheccüdü (gece namazı) elden bırakmazdı. Hatta çok namaz kılmaması sebebiyle alnında secde izi yer etmişti.¹³ Dindarlığı yanında insanlar arasında Kur'ân-ı Kerim ilmi ve hıfzı en sağlam olanıydı. Cuma günleri fecirle beraber evinden çıkar, mescide gider ve sabah namazını kılar. Namazdan sonra iki dizi üstüne oturur ve Cum'a namazı vaktine kadar Kur'ân'ı hatmederdi. İnsanlar da o hatmini bitirmeden namaza durmazlar, onu dinlerlerdi. Cuma namazını kıldıktan sonra kendisi de evine dönerdi.¹⁴

İbn Câmi' aynı zamanda İslâm hukuku ve hadis ilminde de yücelmişti. Bu hususta kaynaklar, onunla meşhur fıkıhçı Kadı Ebû Yûsuf (ö. 182/798) arasındaki şu olayı naklederler: İbn Câmi' Bağdat ziyaretlerinden birisinde bir grupla karşılaşır. Grubun lideri meşhur Kadı Ebû Yûsuf'tur. Ebû Yûsuf, enteresan giyimi, heybetli ve güzel duruşu, vakarı ve takvasıyla İbn Câmi'yi hemen fark eder; bir müddet konuşurlar. Ebû Yûsuf ona dinî ilimlerle ilgili birçok mesele sorar. Aldığı cevaplar karşısında memnun olan Ebû Yûsuf

⁸ Henry George Farmer, *Târîhu'l-Mûsika'l-Arabiyye*, trc. Hüseyin Nassâr, Kahire 1956, s. 136.

⁹ Yahyâ b. Merzûk el-Mekkî'nin künyesi "Ebâ Osman"dır. Abbâsî halifelerinden Mehdî ve Me'mun dönemleri arasında (775-833) Abbâsî sarayında hizmet etmiş en önemli müzisyenlerden biridir. Genç yaşta dönemin eserlerini bir araya getirdiği *Kitâbü'l-Eğâni* isimli bir eser yazmıştır; eser 3000 besteyi ihtiva etmektedir. Eser daha sonra oğlu Ahmed el-Mekkî tarafından tashih edilerek tekrar yazılmıştır. Doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle beraber kaynaklarda 120 yaşına kadar yaşadığı belirtilmektedir. (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 183-200; Mecdî el-Ukaylî, *es-Sima' İnde'l-Arab*, Dimaşk 1966, s. 223-226.)

¹⁰ Fülejh b. Ebi'l-Avrâ, Halife Mehdî döneminde sarayın en yüksek dereceli ve halifeye – arada perde olmaksızın- icra yapan tek müzisyenidir. Daha sonra İbn Câmi' ve İbrâhim ile ortak bir kitap yazacaklardır. En meşhur öğrencileri Bezl ve Denânîr isimli iki cariye kızıdır. Hakkında bilgi için bk. Farmer, *Târîh*, s. 141; Cündî, s. 82.

¹¹ Farmer, *Târîh*, s. 135; Amnon Shiloah, "İbn Djami, Abu'l-Qâsim İsmail", *E²*, Leiden, 1971, III, 749; Mecdî el-Ukaylî, s. 227.

¹² Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 306; Şihabeddin Ahmed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire ts., IV, 306; Jules Rouanet, s. 102; Amnon Shiloah, III, 749.

¹³ Nüveyrî, IV, 306; Farmer, *Târîh*, s. 136; Amnon Shiloah, III, 749.

¹⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 306-307; Nüveyrî, IV, 306.

onun ilmüne hayran kalır. Bu karşılaşmanın ertesi günü yine bir araya gelirler. İnsanlar Ebû Yûsuf'a görüştüğü insanın meşhur muğanni İbn Câmî' olduğunu söylemeleri üzerine Ebû Yûsuf bu defa ona iltifat etmez. Bunun üzerine İbn Câmî' ne olduğunu anlar, onun yanına gider ve aralarında şu konuşma geçer:

- İbn Câmî': Ey Ebû Yûsuf! Neden benden uzaklaşıyorsun? Sana benim şarkıcı İbn Câmî' olduğumu söylediler ve sen bundan dolayı benimle sohbeti hoş karşılamıyorsun, değil mi? O halde sana bir şey soracağım, sonra dilediğini yaparsın: Sana saf bir Arap gelse ve içindeki yangınla şu şiiri okusa, sence bunda bir sakınca var mıdır?

- Ebû Yûsuf: Hayır; zirâ Hz. Peygamber'in "şiirin sadece bir deyiş" olduğuna dâir hadisi vardır.

- İbn Câmî': İşte ben de öyleyim deyip, bu şiiri teğanni eder. Sonra Ebû Yûsuf'a dönerek "Ey Ebû Yûsuf! Sen fetva sâhibisin; ben şiire bir şey eklemiyorum, kalbe ulaşması ve kulağa hoş gelmesi için onu sesimle daha güzel bir hâle getiriyorum, o kadar" der ve ayrılır.¹⁵

İbn Câmî', üzerinde büyük tenâkuzlar taşıyan ilginç biriydi. Mûsikîye daldıktan sonra ibâdeti terk ederek içki-gınâ meclislerine yönelmişti. Gerçekten içkiyi, mûsikîyi ve enstrümanları çok severdi.¹⁶

Saraya İntisabı

Kaynaklar, İbn Câmî'nin kendisini mûsikî alanında yetiştirdikten sonra Seyyât'la birlikte Bağdat'a doğru yola çıktıklarını bildirmektedir. Çünkü o dönemdeki Abbâsî Halifesi Mehdî (158-169/775-785) mûsikî toplantıları düzenlemekteydi.¹⁷ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Mehdî'nin bizzat titiz bir muğanni olduğunu, mûsikî hususunda behresi olduğunu bildirmektedir.¹⁸ Mehdî, İbn Câmî'nin sanatını takdir eder ve onu kendine daha da yakınlaştırarak sarayın muğannileri arasına alır.¹⁹ Kısa zamanda İbn Câmî'nin ünü veliaht Mûsâ el-Hâdî'ye de (169-170/785-786) ulaşır.²⁰ İbn Câmî' ve sıra arkadaşı İbrâhim el-Mevsilî, Hâdî'nin daveti üzerine onun meclislerinde bulunurlar.²¹ Halife Mehdî buna çok sinirlenir ve bu iki müzisyene 200 -bazı rivâyetlere göre 500- sopa vurulmasını ve Bağdat'tan kovulmalarını emreder. İbrâhim el-Mevsilî'ye bu ceza uygulanırken; İbn Câmî', halifeden aman dilemesi üzerine sopadan kurtulur ve sadece kovulmakla cezalandırılır. Hattâ İbn Câmî'nin aman dilemesi üzerine Mehdî ona "Allah müstehakkını versin! Hem Kureyşlisin hem de şarkı okuyorsun" demiştir.²²

¹⁵ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 307-308.

¹⁶ Rouanet, s. 102; Sâmi Hâfız, s. 70; Cündî, s. 99.

¹⁷ Rouanet, s. 102.

¹⁸ *el-Eğânî*, VI, 297. Krş. el-Cündî, s. 99.

¹⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 308.

²⁰ Nüveyrî, IV, 306; Nesîb el-Ihtiyar, *el-Fennü'l-Ginâi İnde'l-Arab*, Dımaşk 1955, s. 112. Nüveyrî, IV, 306.

²¹ Farmer, *Târîh*, s. 136.

²² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 317-318; Rouanet, s. 103.

Mehdî'nin İbn Câmî'ye kızıp, cezalandırmasının 3 sebebi olabilir:

1. Kendi yanından ayrıлып oğlu Mûsâ el-Hâdî'nin yanına gitmesi.²³

2. Mehdî'nin; oğullarının mûsikîye dalıp, gençlik hevesiyle aşka, oyuna dalarak gönül sıkıntısına düşmeleri ve bunun sonucunda cefâ çekmelerinden korkması.²⁴

3. Mehdî'nin, oğullarının mûsikîye dalarak, halkın ve din adamlarının Abbâsîlere karşı şiddetli muhâlefetine sebep olacağından korkması. Çünkü ondan sonra halife olacak kişinin, şeriatın zâhirine sâhip olması gerekirdi. Ayrıca bu döneme kadar şâir ve mûsikîşinaslar saraya hiç bu kadar yakın olmamıştı.²⁵

İbn Câmî' bu olaydan sonra Mekke'ye dönmüş ve Mehdî'nin ölümüne kadar burada kalmıştır.²⁶

Mûsâ el-Hâdî pek fazla uzun sürmeyecek olan hilâfet görevine başlayınca, babası Mehdî'nin cezâlandığı İbn Câmî' ve İbrâhim el-Mevsilî'yi saray mûsikîşinaslığına tayin etti. Onların yanı sıra Hakemü'l-Vâdî'yi de çok severdi.²⁷ Aynı zamanda Hâdî'nin, çok iyi bir muğannî ve üdf olan Abdullah isminde bir oğlu vardı.

Hâdî, İbn Câmî'yi getirmesi için Fazl b. Rebî'yi görevlendirdi; ona 500 dinar verdi ve bu işi büyük bir gizlilik içinde yapmasını emretti. Fazl, Mekke'ye gitti ve büyük bir gizlilikle İbn Câmî'yi Bağdat'a getirdi. Onu kendi evinde misafir etti. İbn Câmî' evliydi; ona bir de cârîye aldı. Hâdî bir gece onu hatırladı ve sohbetinde bulunanlara "bana yakınlığını bildiğiniz İbn Câmî' hakkında herhangi birinizin bilgisi var mı?" diye bir soru sordu. Bu sırada mecliste olan Fazl, onun yerini bildiğini ve istenirse hemen oraya getirebileceğini belirtti. Hâdî'nin emri üzerine İbn Câmî'yi onun huzuruna getirdi. Bunun karşılığında Hâdî, Fazl'a on bin dinar ödül verdi ve onu hâcipliğiyle (perdecilik) görevlendirdi.²⁸

Daha sonra Fazl onu Hâdî'nin huzuruna aldı. İbn Câmî', Hâdî'ye bir şarkı okudu ama Hâdî bunu beğenmedi. İbn Câmî' huzurdan çıkınca Fazl ona "sen hafif'i terkedip sakîl okudun; onun için beğenmedi" dedi. İbn Câmî'nin ricâsı üzerine tekrar huzûra girdi. Bu defa hafif okudu ve bunun karşılığı olarak Hâdî ona otuz bin dinar hediye etti.²⁹ Hâdî'nin mûsikî meclislerinde İbn Câmî' ile birlikte İbrâhim el-Mevsilî ve Muâz b. Tabîb bulunurdu.³⁰

²³ Nesîb el-lhtiyar, s. 111.

²⁴ Farmer, *Târîh*, s. 136.

²⁵ Sâdık es-Sücâdî, "İbn Câmî", *Dâiretü'l-Meârif Büzurg-i İslâmî*, Tahran 1369 H., III, 200.

²⁶ Sücâdî, s. 200; Amnon Shiloah, III, 749.

²⁷ Farmer, *Târîh*, s. III.

²⁸ Nüveyrî, IV, 306.

²⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 314-315; Nüveyrî, IV, 307.

³⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâkî'l-Mülûk*, nşr. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1914, s. 36.

İbn Câmî' bu ödülü alınca Mekke'ye döndü. Mûsikîyi bırakarak burada uzlete çekilmek istiyordu. Mekke'ye dönen İbn Câmî' çok cömert bir insan olduğundan bu servetinden fakirlere paylar dağıtıyordu. Hatta bunu duyan Süfyan b. Uyeyne, onun bu serveti nasıl elde ettiğini sormuş, orada bulunanlar "melîklere şarkı okuyarak" diye cevaplamışlardı. Bu teğannînin keyfiyetini soran Süfyan'a oradakilerden biri, İbn Câmî'nin şarkılarını okudu. Bunun üzerine Süfyan bunlardan iyilerini takdir edip -şiir açısından- kötülerini dinlemek istememişti.³¹

İbn Câmî', cömertliği yanında kumar ve köpeklere düşkünlüğüyle de tanınırdı. Arkadaşı Muaviye b. Abdurrahman'a "eğer kumar ve köpeklere olan bu düşkünlüğüm olmasaydı, muğannîler yiyecek ekmek bile bulamazlardı" diyordu. O, köpekleri terbiye eder, onları yarıştırır ve ticâretini yapardı. Bir rivâyete göre Kadî Ebû Yusuf onu çağırdığında, yanında içinde köpek isimleri olan bir defter vardı. Köpeklere isimleriyle seslendiğinde onlar da buna mukâbele ediyorlardı. Bir başka rivâyete göre de birisi İbn Câmî'ye bir köpek hediye etti. İbn Câmî' ismini sorunca adam, bilmediğini söyledi. Bu defa İbn Câmî' yanındaki bir defterden bazı köpek isimleri okuyarak köpeğe seslenmeye başladı. Hiçbirine ses vermeyen köpek, bir isme gelince sevinçle mukâbelede bulundu.³²

Rivâyete göre İbn Ebî Kabâha bir grup arkadaşıyla umre etmek üzere Mekke'ye doğru yola çıkar. Fah denen bir mevkideki kuyunun başında -gusûl için- konaklarlar. Bu esnada bir ses duyarlar; bir de bakarlar ki sesin sahibi olan İbn Câmî', arkadaşlarıyla gınâ-içki meclisindedir. İbn Kabâha ve arkadaşları da onlara eşlik ederler.³³

Görüldüğü gibi mûsikîyi bırakıp Mekke'de uzlete çekilmek isteyen İbn Câmî' kendini içki, kumar, köpek ve gınâ içinde bulmuştu.

Bütün bunlar neticesinde serveti tükenen İbn Câmî' mûsikî yoluyla geçimini temin etmek üzere tekrar Bağdat'a doğru yola çıktı. Yola çıktığında yanında sâdece 3-4 dirhem parası vardı. Seyahati esnasında bir çeşme başında mola verdi. Bu arada elinde kırbaşıyla su almaya gelen siyâhî bir câriye şarkı okumaya başladı. Şarkının güzelliği karşısında büyülenen İbn Câmî' cariyeden bunu tekrar okumasını istedi. Câriye bunun için ondan 2 dirhem daha aldı. Sözleri unutan İbn Câmî', şarkıyı yinelemesini isteyince câriye, yanındaki son dirhemlerini de aldı ve şarkıyı 3. defa okudu.³⁴ Bunun üzerine İbn Câmî' beş parasız kalarak Bağdat'a ulaştı ve yatsı namazını kılmak için mescide gitti. Namazını kılmıştı ama ne gideceği bir yer vardı ne de yiyecek alacak parası. Garipliğini anlayan biri onu misâfir etti ve ne iş yaptığını sordu. O da şarkıcı olduğunu bildirince adam onu Hârûnürreşîd'in sarayına götürdü. Zira adam Hârûnürreşîd'in meclisine dahil kimselerdendi.

³¹ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, Kahire 1968, VI, 9-10; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 308.

³² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 309; Mecdî el-Ukaylî, s. 227; Cündî, s. 99; Amnon Shiloah, III, 749; Rouanet, s. 103.

³³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 310-311.

³⁴ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 326-328.

İbn Câmî'yi içinde sedirler yayılmış olan bir odaya soktular. Salon bir perdeyle ikiye ayrılıyordu ve diğer tarafta Hârûnürreşîd vardı. (Bu rivâyeti Ebü'l-Ferec el-İsfahânî bizzat İbn Câmî'den nakletmektedir). "...Özetle devam edecek olursak; orada kucağında ud olan 3 câriye ve köle gençler vardı. Cârîyeler sırayla -hâcibin işâreti üzerine- şarkı okuyorlardı. İlk câriye benim bestemi değişik perde ve yanlış perdelerden okudu. İkincisi Hakemü'l-Vâdi'nin, üçüncüsü Huneyn [el-Hıyerî]in bestelerini okudular. Sıranın bana geleceğini anlayınca oradaki ûdî'ye "udu al, teli şu şekilde gerdire; perdeyi şöylece yükselt ve şu perdeye bas" dedim. O da dediğimi yaptı. Hâcib bana "sen oku gözümün nûru" deyince; ilk câriyenin okumaya çalıştığı şarkımı okudum. Bunun üzerine hizmetçiler "Bu şarkı kimin?" dediler. Ben de "benim" dedim. Bu olay iki-üç kere tekrarlandı. Sonunda "Sen kimsin?" deyince "Ben İsmâil b. Câmî'yim" dedim. O anda perdenin arkasından Ca'fer b. Yahya ve Müminlerin Emîri [Hârûnürreşîd] çıkageldiler. Fazl b. Rebî' dedi ki "bu sana doğru gelen müminlerin emîridir." Oturduğum yere doğru gelince ben de fırladım. Bana "İbn Câmî?" dedi. Ben de "evet, Allah beni sana fedâ kılsın ey müminlerin emîri!" dedim. Ca'fer ve o yerlerine geçtiler... Sonra bana "bir şarkı oku ey İbn Câmî! Esmer bir câriye kalbimi fenâ titretti..."³⁵ Sonra İbn Câmî yolculuğu esnâsında, elinde kalan son paraları karşılığında, siyâhî bir câriyeden öğrendiği şarkıyı okudu. Bu şarkı Hârûnürreşîd'in çok hoşuna giti ve bunu birkaç defa tekrar etmesini istedi. 3. tekrar üzerine tebessüm eden İbn Câmî'ye Hârûnürreşîd neden güldüğünü sordu. O da Hârûnürreşîd'e yaklaşarak bu şarkının hikâyesini anlattı. İbn Câmî'nin dürüstlüğüne hayran kalan Halife, İbn Câmî'ye her tekrarı için bir kese altın verdi (Bazı rivâyetlere göre 4000 dinâr aldı).³⁶

Gerçekten İbn Câmî' yetenekli bir sanatçı, parlak bir şarkıcı, asil mûsikîye bağlı bir mûsikîşinası. Abbâsî döneminin bu yaldızlı zamanlarında mûsikîye damgasını vurmuş bir bestekârdı.

İbn Câmî'nin bilhassa Hârûnürreşîd döneminde saray mûsikîşinasları arasında olduğunda kaynaklarda bir ihtilâf yoktur. Bunun yanında Hârûnürreşîd'in huzurunda cereyân eden birçok rivâyetler vardır. Bunlardan en önemlilerini aktarmaya çalışacağız:

İshak'ın³⁷ rivâyetine göre; "bir gün Hârûnürreşîd'in huzurundaydık. Genç köle perde arkasından "Ey İbn Câmî, Sadi'nin ... beytini oku!" dedi.

³⁵ *el-Eğânî*, VI, 311-318; Sâmi Hâfız, s. 71; Nesîb el-İhtiyar, s. 109-110.

Not: Kaynaklar, saraydaki mûsikî toplantılarına halifelerin bir perde arkasından dinlediklerini rivâyet ederler. Fakat bu rivâyette görüldüğü gibi bu kural, zaman ve şahıslara göre değişebilmektedir. Bu hususta bk. Farmer, *Târîh*, s. 122.

³⁶ *el-Eğânî*, VI, 317; Mecdî el-Ukaylî, s. 230; Sâlih el-Mehdî, s. 49.

³⁷ Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhim el-Mevsilî, İbrâhim'in oğludur; müzik eğitimi babasından almıştır. İyi bir ûdî, bestekâr ve en önemli özelliği müzikolog ve teorisyen olmasıdır. İslam dünyasında müziğe dair teorik çalışmaları başlatan ilk alimdir. Bu dönemlerde sadece şarkı söyleme sanatı haline gelen müziği bir ilim olarak ele almış; günümüze ulaşmamış olsa da müziğe dair 40 kadar eser yazmıştır. 200 ile 400 civarında bestesi olup; bu eserler dönemin müzik icrasına damgasını vurmuştur. Babası gibi Hicaz Ekolü'ne sadık kalan İshâk da koro kurmuş ve şeflik yapmıştır. Nüveyrî, IV, 1-2; Henry

İbn Câmî' de -sevinçle- kafasını öne-arkaya sallamaya başladı. Zira halife ondan böyle bir şey talep ettiğinde hep sevinir ve bu hareketi yapardı. İbrâhim el-Mevsilî bunu dinlediğinde sinirden suratı kireç gibi bembeyaz oldu. İbn Câmî' yine aynı hal üzereydi. Perdeci tekrarını istedi. O da tekrarlardı ve perdeci ona "mükemmelsin ey efendim! Sen, sana kimsenin kafa tutamayacağı bir derecedesin." dedi. Perdeci İbrâhim'e dönerek "Şimdi sen oku!" dedi. İbrâhim bunu dosdoğru okudu ve "şurada-şurada hata yaptın" diyerek İbn Câmî'ye hatalarını gösterdi. Bunun üzerine İbn Câmî' "Ey mü'minlerin emîri! İbrâhim, babası bile -velev bir harf- hata yapsa, söylemekten geri durmaz" dedi. Buradan ayrılınca İbrâhim ona "yeryüzünde bu şarkıyı halife kadar iyi bilen birisi yoktur" diyerek onun gönlünü aldı. İbn Câmî' de "gerçekten o, 20 yıldan beridir üstün zekasıyla müzik dinleyen biridir" diye mukâbelede bulundu.³⁸

Dönemin meşhûr üdfisi olan Zelzel şöyle anlatır: "Bir gün İbrâhim el-Mevsilî, Hârûnürreşîd'in meclisine iştirak etmekte gecikti. Hârûnürreşîd onu arattırdı, nihâyet akşam üzeri çıkageldi; benimle, -neyzen- Barsûma arasına oturdu. Benim udum eşliğimde bir şarkı okudu ve oradakileri çoşturdu. Sonra İbn Câmî' ayağa kalktı ve benimle Barsûma arasına oturdu. Dedi ki "Ey Nabatlı! Siz ikiniz ve İbrâhim, hârikaydınız." Akabinde kendisi öyle bir beste okudu ki hepimiz kendimizden geçtik; sanki ud onun elindeydi."³⁹

Hammâd eş-Şa'rânî'nin kölesi Havrâ da bir başka hadiseyi şöyle anlatır: Bir gün Hârûnürreşîd'in evindeydik ve muğannîlere "... şu şiiri kim okuyacak?" dedi. Bunun üzerine İbrâhim atıldı ve okudu. Ortaya tuhaf bir şey çıktı. İbn Câmî' buna kızdı ve "udu bırak! Ben "vecre"⁴⁰ sıpalarındanım; baytara ihtiyacım yok" dedi ve şarkıyı okudu. Bunun üzerine Hârûnürreşîd çoştı ve "Aferin ya Ebe'l-Kâsım!" diye 3 kere bağırdı.⁴¹

Rivâyetlerden anlaşılan odur ki Hârûnürreşîd mûsikîyi sevmekle kalmıyor, aynı zamanda bu sanattan anlıyordu. İbn Abdırabbih; İbrâhim el-Mevsilî, İbn Câmî', Mühârik, Zelzel, Amr el-Gazâl, Ulviye vb. meşhur mûsikişinasları Hârûnürreşîd'in muğannîlerinden oluşan topluluk içinde saymaktadır.⁴² Aynı zamanda Hârûnürreşîd bu sanatın icrâcılarını memnun etmekten geri kalmazdı. Nitekim İbn Câmî'nin Muhammed el-Mekkî'ye "şarkı olarak okuduğum iki beyit karşılığı olarak Hârûnürreşîd'den on bin dinar aldım" dediği rivâyetler arasındadır.⁴³

Hârûnürreşîd İbn Câmî'yi çokça takdir eder ve diğer muğannîlere tercih ederdi. Gerçekten uzun geceleri onunla yalnız geçirdiği; evine

George Farmer, "İshak Mawsilî", *İA*, İstanbul 1988, V/II, 1075; Ahmet Hakkı Turabi, "İshak el-Mevsilî", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 536-537.

³⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 315-316.

³⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 318.

⁴⁰ "Vecre", Mekke ve Basra arasında bir bölge olup burada hayvanları tedavi edebilecek bir veteriner yoktur (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 312).

⁴¹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 312-313.

⁴² *el-İkdü'l-Ferid*, VI, 37.

⁴³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 310.

gitmediği rivâyetler arasındadır. Bir gün – Hârûnürreşîd'in eşi- Ümmü Ca'fer Zübeyde, Hârûnürreşîd'e "Ey müminlerin emîri! Bugün sizinle birlikte olamadığımız 4. gündür, 3 gündür yoksunuz. Bilirsiniz ki siz olmayınca yemek-içmek bana zevk vermez" meyânında haber gönderdi. Hârûnürreşîd 3 gündür İbn Câmî' ile birlikteydi ve onu dinletmek için eşini de oraya çağırırdı. Eşi ve çocukları geldiler. Hârûnürreşîd, İbn Câmî'yi sesi duyulacak bir yere oturttu ve eşine "yanımda İbn Câmî' olduğu içindir ki, evden çıkamayan yaşlı kadınlara döndüm, şimdi onu bir de sen dinle!" dedi. Ona okumasını emretti ve İbn Câmî' de içinde bir âşığın maşukuna olan özlemine anlatan bir kaside okudu. Bunun üzerine Zübeyde "Ey Emîr! Hoşuna giden şey ne de güzeldir" dedi. Sonra hizmetçisine dönerek, İbn Câmî'ye okuduğu her beyit için yüz bin dirhem vermesini emretti. Hârûnürreşîd şaşırırdı ve eşine "sen ihsanda bizi geçtin ey Fazl'ın kızı!" dedi ve bu ihsânı dirhemden dînara çevirdi.⁴⁴

İbn Câmî'nin çok hoş bir sesi vardı. Bu sesi, hüzünlendiğinde bir kat daha güzelleşir ve yakıcı bir hal alırdı. Fazl b. Rebî' bunu Hârûnürreşîd'e duyurduğunda, Hârûnürreşîd hemen bir oyun hazırladı. Fazl'a "İbn Câmî'ye huzurumda yalandan annesinin ölüm haberini ver!" dedi. Zira İbn Câmî' annesine pek düşküdü. İbn Câmî' gelince ona bunu haber verdiler: İbn Câmî' önce donakaldı; sonra kalbinden gelen büyük bir acı ve yangınla öyle bir mersiye okudu ki bunu rivâyet eden Ahmed b. Yahya el-Mekki şöyle diyor: "Vallâhi Hârûnürreşîd başta olmak üzere hepimiz kendimizden geçip, benliğimizi kaybettik. Hele köleler başlarını duvar ve sütunlara vurup, haykırıyorlardı." Bunun üzerine Hârûnürreşîd, İbn Câmî'ye on bin dinar verilmesini emretti.⁴⁵

İbrâhim el-Mevsilî ile Rekabeti

Mûsikişinasların ilk tabakasında yer alan- İbn Câmî' ve İbrâhim el-Mevsilî gibi sâzende ve hânendelerin bilhassa Hârûnürreşîd vasıtasıyla – saraya alındıkları dönem, Abbâsîlerin oldukça müreffeh oldukları bir dönemdir.⁴⁶ Özellikle bu iki mûsikişinas arasında gelişen rekabet saraydaki mûsikî hayatına da ayrı bir canlılık katmıştır.⁴⁷

İbn Câmî', Hârûnürreşîd'in sarayına geldiğinde karşısına eski sıra arkadaşı İbrâhim el-Mevsilî çıkmıştı. İbrâhim o sıralarda sarayın en büyük mûsikişinasıydı. Aralarında büyük bir kıskançlık başlamıştı. Bunun sebebi halifeye daha yakın olma çabası olabileceği gibi, her birinin kendi ekolünü kabul ettirme gayreti de olabilir.⁴⁸

Onların arasında cereyân eden bu rekâbete sarayın diğer müzisyenleri de katıldılar ve sarayda iki karşıt grup ortaya çıktı.⁴⁹ Meselâ İbrâhim'in öncelikli destekçileri oğlu İshak, akrabası Zelzel ve Muhammed er-

⁴⁴ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 324-325; Nüveyrî, IV, 307-308; Nesîb el-İhtiyâr, s. 113.

⁴⁵ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 322-323; Nüveyrî, IV, 307; Rouanet, s. 103.

⁴⁶ Sücâdî, III, 200; Farmer, *Târîh*, s. 185.

⁴⁷ Ahmet Hakkı Turabî, "İbn Câmî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 385-386.

⁴⁸ Farmer, *Târîh*, 136/137; Sücâdî, III, 200.

⁴⁹ Farmer, *Târîh*, s. 173; Amnon Shiloah, III, 749.

Reff idi. Başta Mühârik ve Akid, öğrencisi Denânîr olmak üzere diğerleri İbn Câmî'yi destekliyorlardı.⁵⁰

Gerçekte her iki mûsikişinasın usûlü farklıydı. İbn Câmî' hassas, müşfik, heyecanlı, ciddi karakteri ve hissiyatla çınlayan sesiyle bir nevi "romantik müzisyen" tipini canlandırıyordu. Kaynaklar onu daha çok "romantizm" şeklinde ortaya çıkan bir ekolün temsilcisi olarak görürler. İbrâhim el-Mevsilî ise "Kudemâ" denen eskilerin (klâsik) ekolünün temsilcisiydi.⁵¹ Onların bu rekabeti ile ilgili birçok rivâyet vardır, birkaçını aktarmak istiyoruz:

İbrâhim bir gün 30 köle gencin udlarıyla mûsikî icrası yaptıkları bir gösteri tertip etti. İcra esnâsında İbn Câmî, udlardan birinin yanlış bir perde vurduğuna işâret edince İbrâhim, icrayı durdurdu. Derhal yanlış sesi veren udîyi ve akordsuz telini tespit ederek, düzeltti. Bu olay, oradakilerin şaşkınlık ve takdirlerine sebep olurken İbn Câmî'yi çok kızdırdı.⁵²

İbn Câmî çok içerdi ve sarhoş olduğunda hep hata yapardı. Sarhoş olduğu bir toplantıda beste okudu ve hata etti. İbrâhim de onun hatalarını tespit etti. Bunun üzerine oradakiler "tekrar etmesini" istediler. O da doğru bir şekilde tekrarlardı.⁵³

Bu hatalarına rağmen insanlar onu, sesini ve bestelerini çok severler ve hayranlıkla dinlerlerdi. *el-İkdü'l-ferîd*'de aktarıldığına göre İbrâhim el-Mevsilî gınâ (şarkı, mûsikî bilgisi) husûsunda en yetkili isimdi ama İbn Câmî' melodi ve ses yönünden en tatlılarıydı.⁵⁴

Bir gün Hârûnürreşîd, meşhur neyzen Barsûma'ya "İbrâhim ve İbn Câmî"yi sordu. O da şöyle cevap vermişti: "Ey Müminlerin Emirî! İbrâhim bir meyve bahçesi gibidir; orada iyi-kötü, olgun-ham her türlü meyve ve türlü koku bulabilirsin. İbn Câmî ise bir bal kesesi gibidir; neresine dokunursan dokun; bal bulur, bal yersin."⁵⁵

İbrâhim Mevsilî çok konuşurdu ve bundan dolayı sık sık kekelerdi. Kaynaklar onun gınâsı hakkında "bunlar, Ebi'l-Atâhiye'nin şiirlerine benzer ki bu şiirler sultanların savaş meydanları gibidir; orada mücevher de bulursun, çanak-çömlek de bulursun. Çok konuşanın iyiliği de çok olur kötülüğü de. İbn Câmî ise, bal gibidir; çünkü o şiirlerini titizlikle seçer, işe yaramayanlarını bir kenara bırakır."⁵⁶

Aralarındaki rekabete rağmen İbrâhim el-Mevsilî yeri geldiğinde onu takdir edebilmiştir: Bir gün Vezir Ca'fer Bermekî, İbrâhim'e "dün İbn Câmî' bir şarkı okudu ama ritminde hata etti ve usûlden çıktı" der. İbrâhim onun amacını anlar ve "biliyorum sen beni hoş tutmak için böyle söylüyorsun. Zira ben İbn Câmî'yi 30 yıldır tanıyorum ve hiç ritmi bozduğumu duymadım; o

yürürken, konuşurken hatta aksırıp-öksürürken bile ritmi bozmaz” diye cevap verir.⁵⁷

Mûsikî Yönü

Çağdaşları İbn Câmî'nin sesini güzel ve cezbedici olarak vasfetmişlerdir. İbrâhim b. Mehdî, onu gınâ konusunda otorite kabul etmiş; hiç kimseyi ondan üstün görmemiştir.⁵⁸

İbn Câmî'nin çok güçlü bir sesi vardı. Mus'ab ez-Zübeyrî şöyle anlatır: “Hârûnürreşîd'in dönemi idi. Bir gün İbn Câmî' Medine'ye geldi. Onun bir bahçeden kendi şarkısını okuyan sesini duydum ve dinledim. Allah'a yemin ederim ki böyle bir gür sesi ne ondan önce ne de sonra duymadım. Bu ses beni benden alıp, nerelere götürdü...”⁵⁹ İbn Câmî'nin sesi gür olmasının yanı sıra hem yumuşak hem de güzeldi. Daha önce belirtildiği gibi, hüzünlendiğinde daha da güzelleşir ve insanları daha çok etkilerdi.

İbn Câmî' çok yetenekli ve asil bir mûsikişinastı. Bu meyanda şu gerçeğe işaret etmek gerekir: O, Kureyşlilerin parmakla sayılacak kadar azaldığı bir dönemde bir Kureyşli olarak muğannî oldu. Üstelik yine bu dönemde gınâ, acemlerin (arap olmayanlar) elindeydi. Âlimdi ve gınâ onu ilimden alıkoymadı.⁶⁰

Besteleri insanlar üzerinde büyük ölçüde tesir ederdi. Bunun sebebini kaynaklar, “bestelerinin ilhama dayanması” olarak gösterirler. Bu - ilham-, gerçekten ilmî mantığa uymayan bir sır olarak belirtilir.⁶¹ Bu konuda meşhur bir rivâyeti aktaralım: İbn Câmî'nin kölesi Havlâ anlatıyor: “Bir gün efendim, fırlayarak yataktan kalktı ve bana “çabucak oğlum Hişam'ı bulun” diye emretti. Hişam gelince ona “udunu al, okuyacağım şarkıya eşlik et; zira uykumda bir cin geldi ve bana bir şarkı okudu, onu unutmaktan korkuyorum” dedi. Bu şarkı bir remel'di ve duyduklarımın en güzeliydi...” Bu şarkıyı oğlu Hişam, sonraları okumuş ve bu şarkı “lâhnü'l-cinn” (Cin şarkısı) ismiyle meşhur olmuştur.⁶²

İbn Câmî' besteleyeceği şiirlerde gösterdiği titizliği, şarkı okurken kendine eşlik edecek sâzendelerde de gösterirdi. Meselâ hep Barsûma'nın üflemesini isterdi. Bir gün ona bunun sebebini sordular ve o da şöyle cevap verdi: “Şarkıya başladığımda o, ne yapacağını çok iyi biliyor, fazlasını yapmıyor. Böylelikle ben onunla rahat ediyorum. Çünkü ney eşliğinde şarkı okunurken işin çoğu neyzendedir; o, duraklayamaz. Barsûma bana üflerken ben rahatım, o yoruluyor. Başkası bana ney üflerken ben yoruluyorum, o rahat. Şüpheniz varsa; Barsûma, Mansur ve Zelzel'e sorun.” Gerçekten onlar da bunu tasdik ettiler.⁶³

İbn Câmî' şiirlerini özenle seçer, sihirli (büyülü) sözleri bulur ve melodilerini onların arasına yazardı. Bir rivâyete göre İbn Câmî' “savtın sayhasını, daha lahnin amûdunu ortaya koymadan yapardı.”⁶⁴

İbn Câmî' kendisi gibi Abbasî döneminin meşhur iki müzisyeni İbrâhim el-Mevsilî ve Fülehy b. Ebî'l-Avrâ ile, Hârûnürreşîd'in emri üzerine “el-Mietü's-savti'l-muhtâra” adı altında bir eser yazmışlardır. Eser, 100 tane

seçilmiş şarkının sözlerini ihtivâ eden bir güfte mecmuasıdır. Herhangi bir şekilde müzik içermeyip, sadece şarkıların ritm ve makâmına işâret edilmiştir. Bugün elimize ulaşmayan bu eserin varlığını kaynaklardan ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî*'sinde bu mecmuadan yaptığı alıntılardan öğrenmekteyiz.⁶⁵

İbn Câmî'nin 192/808 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir.⁶⁶

Sonuç

Mûsikînin icra anlamında en parlak dönemlerinde yaşamış ve bu dönem mûsikîsine damgasını vurmuş olan İbn Câmî, "romantik ekol"ü kurarak mûsikîde yeni bir sayfa açmıştır. Bu ekol, öğrencileri ve onları takip eden diğer müzisyenler tarafından sürdürülmüştür.

Diğer iki mûsikişinasla birlikte dönemin şarkılarını bir araya getirdikleri eserle "mûsikî mecmuası" geleneğini de başlatmışlar; aralarındaki rekabet, onların birbirlerine küsmelerine değil, daha güzel eserler ortaya koymalarına ve mûsikî ekolü olarak yeni arayışlar içine girmelerine sebep olmuştur.

Hayatı ve davranışları açısından büyük tenâkuzlar taşıyan İbn Câmî, sanatını oldukça takdir eden Hârûnürreşid'den maddî ve mânevî destek almış; ayrıca Halife Mehdî tarafından mûsikî otoritesi olarak kabul görmüş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.

İbn Câmî, Kureyşliler'in pek azaldığı ve mûsikînin acemlerin elinde olduğu bir dönemde ilk dönem mûsikîsine damgasını vurmuş bir muğannîdir. Bununla birlikte İslâmî ilimlerdeki bilgisi, onu dönemin diğer muğannîlerinden ayıran en önemli özelliktir.

Kaynaklar

- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, nşr. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1914.
- el-Cündî, Ahmed, *Min Târîhi'l-Gınâ İnde'l-Arab*, Dımaşk 1988.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyn (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, nşr. Abdülemir Mühenna-Semîr Yusuf Cabir, I-XXIV, Beyrut 1995.
- Farmer, Henry George, *Masâdiru'l-Mûsîka'l-Arabiyye*, trc. Hüseyin Nassâr, Kahire 1957.
- _____ *Tarihu'l-Mûsîka'l-Arabiyye*, trc. Hüseyin Nassâr, Kahire 1956.
- Hafız, Sâmi, *Târîhu'l-Mûsîka*, Dımaşk ts.
- el-Hulv, Selim, *el-Mûsîka's-Şarkiyye*, Beyrut 1974.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emin, İbrahim el-Ebyârî, Abdüsselam Harun, I-VII, Kahire 1968.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- el-İhtiyâr, Nesib, *el-Fennü'l-Gınâ İnde'l-Arab*, Dımaşk 1955.
- el-Mahfuz, Hüseyin, *Kâmûsu'l-Mûsîka'l-Arabiyye*, Bağdat 1977.
- el-Mehdî, Sâlih, *el-Mûsîka'l-Arabiyye*, Tunus 1979.
- el-Ukaylî, Mecdî, *es-Sima' İnde'l-Arab*, Dımaşk 1966.
- en-Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XVIII, Kahire ts.
- Rouanet, Jules, *Mûsîka'l-Arabiyye*, trc. İskender Şelfûn, Dımaşk 1927.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden 1967-1984.
- Shiloah, Amnon, "İbn Djami, Abu'l-Qâsım İsmail", *E²*, Leiden 1971, III, 749.
- es-Sücâdî, Sâdık, "İbn Câmi", *Dâiratü'l-Meârif Büzürg-i İslâmî*, Tahran 1369 H., III, 200-201.
- Turabi, Ahmet Hakkı, "İshâk el-Mevsilî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 536-537.
- Turabi, Ahmet Hakkı, "İbn Câmi", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 385-386.